

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Соколов Олександр Анатолійович

УДК [159.9:351.741](477)(043.3)

**ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПОЛЩЕЙСЬКИХ**

19.00.06 – юридична психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків - 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті внутрішніх справ.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, доцент
Швець Дмитро Володимирович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ, перший проректор

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Большакова Анастасія Миколаївна,
Харківська державна академія культури,
кафедра психології та педагогіки, завідувач

кандидат психологічних наук, доцент **Ларіонов
Станіслав Олександрович**, Національна
академія Національної гвардії України, кафедра
психології та педагогіки, начальник

Захист відбудеться 09 квітня 2021 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.04 в Харківському національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, проспект Льва Ландау, 27.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, проспект Льва Ландау, 27.

Автореферат розісланий 05 березня 2021 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Павло Макаренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Дискурс відповідальності пронизує усі сфери функціонування Національної поліції України. У Законі «Про Національну поліцію України» поняття відповідальності є одним з ключових. Присяга працівника поліції починається словами: «Я, ...усвідомлюючи свою високу відповідальність, урочисто присягаю...». Фахівці у галузі психології поліціювання вказують на провідну роль цієї властивості особистості у якісному та ефективному виконанні правоохоронцями їх службових обов'язків. За І. Клименком, професійна відповідальність поліцейських є психологічним феноменом, у якому поєднуються зовнішні та внутрішні регулятори їх професійної діяльності, у якій провідною вимогою є інтеграція зорієнтованості фахівця на необхідність підтримання норм закону й виконання службових інструкцій та високого рівня усвідомленості ступеня відповідальності за результати професійної діяльності у різних вимірах: індивідуальному, міжособистісному, соціальному (Клименко, 2018).

У психологічних дослідженнях відповідальність суб'єкта розглядається з точки зору різних підходів, напрямків і шкіл. У цій проблемі, як у фокусі, сходяться і перетинаються ключові питання практично усіх областей психологічного знання. Проблема відповідальності є центральною в роботах Л. Дементій, К. Муздибаєва, М. Муконіної, В. Прядеїна. Особливу увагу питанням формування відповідальності суб'єктів приділяли К. Абульханова, С. Рубінштейн, Д. Леонтьєв, В. Бодров та ін. Як одну із найважливіших якостей, котра інтегрує всі психічні функції особистості, та як моральну рису людини розглянуто відповідальність у концепціях Л. Колберга, Ж. Піаже, Дж. Роттера, В. Франкла й інших.

Вивченням різноманітних ракурсів проблеми відповідальності займалося чимало науковців. У педагогіці та психології питання формування відповідальності особистості досліджували І. Бех, А. Большакова, М. Боришевський, Г. Васянович, В. Литвин, А. Макаренко, В. Оржеховська, В. Савченко, М. Сметанський, В. Сухомлинський та ін. Структурні компоненти відповідальності вивчала Т. Ушакова. В. Сахарова досліджувала можливості діагностики відповідальності. М. Савчин розробив психологічну концепцію відповідальної поведінки особистості. Поняття відповідальності в історико-філософському дискурсі дослідив Г. Ложкін. О. Палагнюк розглянула соціальну відповідальність особистості у ракурсі християнських настановлень.

До феномену відповідальності науковці підходять по-різному: у контексті міжособистісних, колективних й суспільних відносин; у ракурсі цілісної мотиваційно-сислової сфери особистості; з точки зору свободи прийняття рішень, вибору цілей та способів їхнього досягнення; як до прояву різнопланової активності індивіда; як до здатності особистості самостійно формулювати обов'язки, виконувати їх, здійснювати самооцінку та самоконтроль тощо.

У працях С. Баранової, В. Бодрова, О. Гофман, Л. Дементій, Н. Крошки, О. Патинок, О. Пономарьова, Л. Зінченко, М. Садової та інших сформульовано проблему професійної відповідальності особистості. О. Бандурка, В. Барко,

В. Бліхар, О. Землянська, Г. Малигіна, О. Цільмак досліджували відповідальність як провідну професійно важливу характеристику правоохоронця. Питанням формування відповідальності у поліцейських присвячено роботи І. Клименка, І. Ламаш, С. Ларіонова, О. Федоренко, Д. Швеця та ін.

Не дивлячись на те, що феномен відповідальності фахівців різних професій тією чи іншою мірою вивчався науковцями, дослідження відповідальності поліцейських мають епізодичний та, найчастіше, суто правовий характер, а психологічні особливості особистісно-професійної відповідальності поліцейських ще взагалі не були предметом ґрунтовного наукового вивчення, що й обумовило вибір теми нашого дослідження «Психологічні особливості особистісно-професійної відповідальності поліцейських».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукову роботу виконано відповідно до Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015-2020 рр., затверджених наказом МВС України № 347 від 20 липня 2015 р., Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на 2015-2020 рр. Дисертацію виконано відповідно до плану наукових досліджень кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ у межах НДР «Психологічне, педагогічне та соціологічне забезпечення правоохоронної діяльності» (№ держреєстрації 0113U008196). Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 6 від 23.06.2016 р.) та узгоджено Рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 28.03.2017 р.).

Метою роботи є визначення психологічних особливостей особистісно-професійної відповідальності працівників поліції.

Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення таких **завдань**:

1. Здійснити теоретичний аналіз поняттєвого простору відповідальності у вітчизняних та зарубіжних наукових дослідженнях.
2. Дослідити факторну структуру особистісно-професійної відповідальності поліцейських.
3. Виявити специфіку особистісної відповідальності поліцейських та її атрибуцію.
4. Встановити особливості професійної відповідальності поліцейських.
5. Визначити соціальні та моральні виміри відповідальності поліцейських.
6. Розробити практичні рекомендації щодо розвитку особистісно-професійної відповідальності поліцейських.

Об'єкт дослідження – відповідальність як психологічний феномен.

Предмет дослідження – особистісно-професійна відповідальність поліцейських.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять такі концепції, теоретичні положення і результати досліджень:

- фундаментальні методологічні положення системного підходу (Б. Ананьєв, Б. Ломов, С. Рубінштейн), суб'єктно-діяльнісного підходу

(О. Брушлинський, Є. Клімов, О. Журавльов), концепції професіоналізму (С. Дружинін, Е. Зейер та ін.);

- наукове розуміння людини як суб'єкта праці (К. Абульханова-Славська, О. Брушлинський, Є. Клімов, В. Бодров);

- теоретичні та емпіричні роботи вітчизняних і зарубіжних вчених, що розкривають сучасні уявлення про відповідальність, професійну відповідальність, її структуру, критерії, показники (І. Бех, М. Боришевський, Г. Васянович, Л. Дементій, К. Муздибаєв, В. Прядеїн, Д. Леонтєв, М. Савчин й ін.);

- базові концепції основних психологічних шкіл, які допомагають розкрити поняття професійної відповідальності: теорія ролей (Дж.Мид, Ч. Кули, Г. Блумер, І. Гофман), положення соціально-когнітивного підходу (А. Бандура), концепція просоціальної поведінки (С. Шварц, З. Ліндерберг), гуманістичний підхід до відповідальності особистості (К. Роджерс, А. Маслоу, В. Франк, Е. Фромм), положення екзистенційної психології (Ж.-П.Сартр, Ф. Франкл, М. Хайдеггер, Р.Мей, І. Ялом, К. Ясперс); теорія трикутної моделі відповідальності (The Triangle Model of Responsibility) В. Шленкера і колег (Schlenker, V. R., Britt, T. W., Pennington, J., Murphy, R., Doherty, K.);

- нормативні акти і положення, які регламентують діяльність Національної поліції України.

Методи дослідження. Для досягнення мети та реалізації завдань було використано комплекс методів: *теоретичні* – аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних та статистичних дослідницьких даних, які представлені у науковій літературі, для розкриття сутності та визначення базових понять досліджуваної проблеми (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3); *емпіричні* – у межах психодіагностичного методу були використані наступні методики: особистісна відповідальність та локус контролю як форма атрибуції відповідальності вимірювалися за допомогою опитувальника В. Прядеїна «Багатомірно — функціональна діагностика відповідальності» та методики «Локус контролю» О. Ксенофонтової (підрозділ 2.2, 2.3); опитувальник Н. Макеевої «Структура та рівень професійної відповідальності» та методика «Компоненти професійної відповідальності», створена Л. Дементій, було використано для вивчення професійної відповідальності (підрозділ 2.2, 2.4); для діагностики соціальної відповідальності було застосовано методики «Шкала виміру соціальної відповідальності (SRS-37)» О. Ковальчук та «Опитувальник особистої соціальної відповідальності» Ю. Мужичкової (підрозділ 2.2, 2.5); вивчення моральної відповідальності було здійснене із використанням методики дослідження морально-етичної відповідальності, автором якої є І. Тимощук, та методики діагностики відчуження моральної відповідальності (MD-24), розроблений S. Moore та адаптований Я. Льодовою зі співавторами (підрозділ 2.2, 2.6); *методи математичної статистики* — t-критерій Стюдента для незалежних груп (підрозділи 2.3, 2.4, 2.5, 2.6), кутове перетворення Фішера (підрозділи 2.3, 2.4), кластерний аналіз (підрозділ 2.1) та експлораторний факторний аналіз (підрозділ 2.2).

Емпірична база дослідження. Досліджувана вибірка – працівники Департаменту патрульної поліції України у кількості 811 осіб зі стажем професійної діяльності від одного до п'яти років. Використання кластерного

аналізу дозволило розподілити досліджуваних на дві групи: до першої групи увійшло 326 осіб, чисельність другої групи склала 485 респондентів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що сформульовано низку нових положень і висновків, окремі положення уточнено й доповнено, а саме:

вперше:

- особистісно-професійну відповідальність працівника поліції розглянуто як інтегративну властивість особистості, мотивовану особливим ставленням до збереження правопорядку, пов'язану з готовністю особистості усвідомлено виконувати службові завдання відповідно до професійних, соціальних та моральних норм, а також відповідати за результати своїх дій перед законом, перед собою, перед суспільством;

- теоретично обґрунтовано і емпірично доведено, що особистісно-професійна відповідальність працівників поліції являє собою констеляцію особистісного, професійного, морального та соціального вимірів відповідальності;

- визначено факторну структуру особистісно-професійної відповідальності працівників поліції;

- виявлено специфіку особистої соціальної відповідальності та відчуження моральної відповідальності у поліцейських;

удосконалено:

- теоретико-психологічні та методологічні підходи до можливостей діагностики відповідальності у поліцейських;

набули подальшого розвитку:

- положення щодо розуміння психологічного змісту та специфіки феномену відповідальності у сучасній юридичній психології.

Практичне значення отриманих результатів дослідження підтверджується тим, що теоретичні положення та практичні здобутки дисертації активно використовуються у практичній діяльності психологічних служб сектору безпеки та оборони:

- у практичній діяльності відділів (секторів) психологічного забезпечення територіальних органів (підрозділів) поліції (довідка про впровадження відділу психологічного забезпечення управління соціально-психологічної роботи та проходження служби Департаменту кадрового забезпечення Національної поліції від 14.12.2020 р.);

- у діяльності науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України (акт впровадження від 11.01.2021 р.);

- у практичній діяльності Відділення психологічного забезпечення Управління кадрового забезпечення Головного управління Національної поліції в Харківській області (довідка впровадження від 21.12.2020 р.).

Одержані результати дослідження знайшли також своє втілення у процесі професійної підготовки фахівців у закладах зі специфічними умовами навчання:

- в освітньому процесі Національного університету цивільного захисту України (акт впровадження від 18.12.2020 р.);

- в освітньому процесі Харківського національного університету внутрішніх справ (акт впровадження від 09.01.2021 р.);

Особистий внесок здобувача. Розроблені автором наукові положення й отримані емпіричні результати є самостійним внеском у дослідження проблеми особистісно-професійної відповідальності працівника поліції. У тезах «Перспективи використання навчально-тренувальних ситуаційних завдань у спеціальній підготовці поліцейських» (у співавторстві з Калюжним М.Г., Яреценком О.А.) автором висвітлено можливі моделі поведінки працівників Національної поліції України в ході затримання правопорушників та визначено критерії оцінювання власних дій при виникненні помилок під час виконання професійно-службових обов'язків. У тезах «До характеристики функціонально-визначального компонента професійної готовності працівника поліції» (у співавторстві з Колісниченком В.В.) автором представлено характеристики компонентів професійної готовності поліцейського. Всі інші наукові роботи є одноосібними.

Апробація результатів роботи. Основні положення дисертації представлено на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: «Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку» (Харків, 2014), «Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України» (Харків, 2019, 2020), «Особистість, суспільство, закон» (Харків, 2020), «Соціально-психологічне забезпечення діяльності сил безпеки та оборони України» (Харків, 2020), «Шлях успіху і перспективи розвитку. До 26 річниці заснування Харківського національного університету внутрішніх справ» (Харків, 2020).

Публікації. Основні положення й результати дисертаційного дослідження представлено у 12 публікаціях, з яких 5 – статті у фахових наукових виданнях із психологічних наук, які входять до міжнародних наукометричних баз; а також 7 публікацій апробаційного характеру.

Структура дисертації визначається її метою та завданнями і композиційно складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (349 найменувань, з них 69 – іноземною мовою), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 259 сторінок, з них основного тексту 201 сторінка, робота містить 19 таблиць та 15 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** розкрито актуальність та стан вивченості проблеми, визначено мету, завдання дослідження, об'єкт та предмет, описано методи та емпіричну базу дослідження, охарактеризовано наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, наведено дані про їх апробацію і впровадження.

У **першому розділі «Поняттєвий простір відповідальності у вітчизняних та зарубіжних наукових студіях»** зазначається, що незважаючи на те, що термін «відповідальність» використовується в безлічі контекстів і іноді вважається «ключовим поняттям соціального життя» (Hamilton, 1978), він залишається певною мірою неясним (Del Schalock, 1998; Fischman et al., 2006; Maulbetsch, 2010). Безліч точок зору, з яких зазвичай вивчається відповідальність, вказує на мінливу природу самої концепції (Lauermann & Karabenick, 2011). Як вказує Г.С. Малигіна, іноді відповідальність розглядають як окрему психологічну категорію,

основою якої виступає дана особистісна риса, або як різні категорії: почуття відповідальності, властивість особистості, можливість відповідати, готовність (установки) до відповіді, риси характеру тощо. Відповідальність завжди пов'язана з ухваленням рішення, з вибором, що здійснює людина, з її діяльністю, конкретним вчинком або відмовою від такого (Малигіна, 2014).

Важливим аспектом розуміння змісту професійної відповідальності поліцейських є домінування її правового функціонування, що передбачає слідування особистості нормам права, необхідність відповідати за свої дії в рамках прийнятих законів (Невзоров, 2020).

Відповідальність як професійно важливу якість високого рівня значущості, необхідну для сучасного поліцейського, визначає О. Цільмак, котра наголошує на важливій регулятивній ролі відповідальності у поліцейській діяльності та акцентує її внесок у саморегуляцію працівника поліції, яка виступає одним із чинників підвищення результативності виконання службових завдань та досягнення життєвих цілей (Цільмак, 2016).

Існуючі підходи до дослідження феномену і структури відповідальності поляризуються у понятійному просторі професійної, соціальної, моральної та особистісної відповідальності.

Професійна відповідальність є невід'ємною якістю представників усіх професій, але, у той же час, особливості певної професії накладають відбиток на формування і розвиток професійної відповідальності (Крошка, 2018). О. Гофман відзначає багаторівневість характеру та динамічність розвитку феномену професійної відповідальності (Гофман, 2017). Значущою умовою розвитку професійної відповідальності є те, наскільки чіткими є уявлення фахівця щодо образу професійної діяльності та розуміння професійного простору відповідальності, яке визначається комплексом уявлень суб'єкта про те, що він повинен і чого не повинен робити у жодному разі (Поддьяков, 2006). Відповідальність у контексті професійної діяльності поліцейських пов'язана з такою особистісною якістю, як *справедливість*. Відповідальність характеризує виконання обов'язку й моральних норм, а справедливість - неухильне прагнення до встановлення справжнього стану справ (Блажевич, 2017).

Низка дослідників розглядають професійну відповідальність працівників поліції через призму усвідомлення важливості власної професії; наявності стійких професійних інтересів; почуття гордості й глибокої поваги до правоохоронної діяльності; здатності до емоційно-вольової саморегуляції; усвідомленого прагнення особистості до ефективного здійснення професійних функцій тощо (О. Бандурка, Г. Кудрявцева, О. Цільмак та ін.). Професійній відповідальності поліцейських притаманні загальні риси цього феномену, котрий у межах поліцейської діяльності набуває своєрідності та віддзеркалює особливе професійне ставлення до збереження правопорядку, усвідомленого виконання службових завдань, що передбачає неухильне дотримання правових норм і зобов'язань на основі передбачення результатів і можливих наслідків для суспільства і громадян (Малетин, 2016).

Тип професії, її орієнтація, соціальна значущість, громадська та державна цінність задають також рівень *соціальної* відповідальності, який вимірюється за

результатами діяльності представника професії. З позицій особливостей професії поліцейського кожне «застосування» їм соціальної відповідальності несе в собі «відображення» поліції як соціального інституту, конкретної організації (відділення поліції), власної особистості, поєднуючи всі названі характеристики за будь-яким проявом професійних взаємодій (Нікулін, 2019). О. Цільмак конкретизує зміст соціальної відповідальності працівника поліції як здатність старанно та своєчасно виконувати обов'язки, зобов'язання й обіцянки, усвідомлюючи наслідки власних дій, учинків, діяльності (бездіяльності) для інших і відповідати за них (Цільмак, 2016).

Д. Тезиков доходить висновку, що основними сутнісними ознаками соціальної відповідальності працівника поліції виступають абсолютне усвідомлення інтересів сучасного суспільства й обов'язкове їх врахування у своїй практичній діяльності; беззаперечне й усвідомлене підпорядкування своїх інтересів інтересам професії, готовність до виконання своїх службових обов'язків, виконання поставленого завдання в будь-яких умовах, здатність поліцейського припускати соціальні наслідки своїх дій і в інтересах якісного вирішення професійних завдань свідомо її регулювати тощо (Тезиков, 2016).

Специфіка службової діяльності працівників поліції обумовлена не тільки супутніми їй екстремальними умовами, а й у визначених законом випадках пов'язана з обмеженням прав громадян, можливістю застосування силових засобів і необхідністю отримання інформації щодо особистого життя громадян. Всі нестандартні ситуації та суперечливість між моральними і правовими нормами накладають на правоохоронців підвищену *моральну відповідальність* і вимагають прийняття рішень на основі морального вибору та моральних принципів (Овчарова, 2020). У ситуації, коли професійно-правовий моральний принцип окреслює загальний напрямок професійної діяльності поліцейського, професійно-моральні норми визначають зміст його конкретних дій.

Група науковців на чолі з К. Papazoglou у дослідженні моральних переживань, притаманних поліцейським, зазначають, що незважаючи на моральні конфлікти, які можуть виникати під час виконання службових обов'язків, поліцейські зобов'язані приймати рішення та виконувати свої обов'язки таким чином, щоб це було сумісно з цінностями професії та з цінностями суспільства щодо морально прийнятної поведінки. Очікується, що працівники поліції приймуть «правильне» рішення, навіть коли жоден із наявних варіантів не є очевидним. Їм доручається підтримувати мир і порядок, у тому числі застосовувати необхідну силу. Крім того, вони іноді стикаються з необхідністю виконання наказів керівника, котрі можуть суперечити їх суб'єктивним цінностям. Все це підвищує вірогідність внутрішньої суперечливості у реалізації *моральної* відповідальності, яка, в свою чергу, може мати ряд негативних наслідків, таких як підвищена вразливість до стресу, несприятлива реакція на травматичні випадки та зниження ефективності роботи (Papazoglou, Blumberg, Kamkar, 2019).

Як зауважує А. Овчарова, поліцейська діяльність передбачає вияв альтруїзму у межах права. Закон і службові інструкції, з одного боку, диктують певний тип поведінки, а з іншого - породжують ряд колізій, коли доводиться обирати між

альтруїстичними почуттями, особистими моральними переконаннями і вимогами норм права (Овчарова, 2019). J. Morely, аналізуючи психологічні аспекти поліціювання, використовує поняття «втома від емпатії» або проявів альтруїзму, котрі у певних випадках виступають наслідком морального стресу та викликають емоційний «параліч» (Morely J., 2003). Працівники поліції часто стають свідками людських страждань під час виконання службових обов'язків (наприклад, жертви злочинів). У той же час їх навчають застосовувати необхідну силу для дотримання закону. Ці різнорідні та складні ролі можуть обумовити розвиток в деяких поліцейських комплексу якостей, що відомі як «синдром Бога», відповідно до якого вони намагаються відповісти на всі екстрені виклики, врятувати всіх жертв і заарештувати всіх злочинців. Разом ці фактори створюють значну розбіжність між очікуваннями поліцейських щодо себе та реальністю роботи. Часто працівники поліції не мають змоги позитивно вплинути на результати ситуацій, з якими вони стикаються, незважаючи на свої найкращі наміри та зусилля. Такий досвід може викликати у них сумніви щодо їх професійної компетентності та доцільності їх діяльності (Parazoglou, Blumberg, Kamkar, 2019).

Відчуження моральної відповідальності і конкретні механізми, що його складають, за думкою D. M. Blumberg із колегами, є значущим чинником у спробі зрозуміти неправомірні дії поліції. Поширення відчуження моральної відповідальності серед поліцейських вимагає актуалізації цього напрямку досліджень, (Blumberg, Parazoglou, Creighton, 2018). С. Молчанов підкреслює, що моральна відповідальність виникає в ситуації моральної дилеми, тобто в ситуації вільного вибору; якщо ж людина діє під впливом зовнішніх обставин, то питання про її моральну відповідальність набуває дискусійного характеру (Молчанов, 2017). У контексті нашого дослідження значущості набуває думка О. Цільмак, котра вказує, що відповідальність виступає провідною професійно важливою моральною характеристикою поліцейського (Цільмак, 2016).

Соціальна природа *особистісної* відповідальності зумовлена як суспільним характером відносин, так і особливостями особистості, її місцем у системі цих відносин (Артамонова, 2010). Зокрема, особиста відповідальність в професійній діяльності передбачає, що особистість приймає свої обов'язки відповідно до вимог своєї організації і суспільства в цілому, тому її можна вважати однією з умов професійної соціалізації особистості (Дернова, 2016)

Особливим мотивом людських вчинків, який відрізняється від усіх інших, за І. Бехом, є *особистісно-професійна* відповідальність як лише притаманна людині властива риса ідеальності, що сприяє моральному розвитку особистості і не перетворює відповідальність у засіб досягнення корисних цілей. В. Литвин вважає, що особистісно-професійна відповідальність – це якість особистості, що сформувалася на особистісній основі, мотивована потребою вдосконалювати результати своєї професійної діяльності з метою само актуалізації (Литвин, 2020). Вона, передусім, пов'язана з готовністю особистості усвідомлено виконувати вимоги відповідно до професійних та соціальних норм, а також відповідати за свої дії перед самим собою, іншими людьми, колективом, суспільством. І. Бех, О.Савченко, О. Сухомлинська та ін. наголошують на необхідності формування особистості на основі загальнолюдських моральних цінностей, серед яких

ключову роль відведено саме відповідальності як здатності відповідально ставитися до життя, навчання, діяльності, природи, сім'ї, здоров'я тощо.

Особистісно-професійну відповідальність поліцейських можна аналізувати як ставлення, психічну властивість і діяльнісно-поведінкову реалізацію. В особистісному сенсі особистісно-професійна відповідальність, як інтегральна генералізована характеристика, є способом психологічної регуляції діяльності, що здійснюється свідомо та добровільно й виявляє себе у дотриманні норм та інтересів суспільства, законслухняності, моральній свідомості, громадянський позиції, добросовісності, сумлінності, етичній поведінці та самоконтролі.

Як морально-ціннісне стійке особистісне утворення, особистісно-професійна відповідальність віддзеркалює ціннісне ставлення особистості до інших людей, оточуючої дійсності й самої себе у єдності відповідальності «перед» і «за», що реалізується в гуманістичній спрямованості поліцейської діяльності та усвідомленні соціальної значущості її наслідків.

Таким чином, теоретично можна зазначити, що специфікою особистісно-професійної відповідальності працівників поліції є те, що вона являє собою констеляцію особистісного, професійного, морального та соціального вимірів відповідальності;

У другому розділі «Емпіричне дослідження особистісно-професійної відповідальності працівників Національної поліції України» наведено результати вивчення різних психологічних вимірів функціонування особистісно-професійної відповідальності поліцейських як інтегративного феномену.

Проведений експлораторний факторний аналіз дозволив звузити простір досліджуваних змінних шляхом виявлення найбільш істотних взаємозв'язків та встановити їх структуру у першій та другій групі.

У першій групі було визначено чотири фактори, котрі охоплюють 70,09% дисперсії. Фактор 1 «Ідеалізований зміст відповідальності» охоплює 23,11% дисперсії та вміщує такі шкали: «Мотивація соціоцентрична» (0,807), «Законовідомість» (0,774), «Інтернальна соціальна відповідальність» (0,728), «Динамічна ергічність» (0,686), «Прагнення інструментально-стильові» (0,651), «Професійні норми» (0,606), «Морально-етичні цінності» (0,573), «Громадянська свідомість» (0,542), «Когнітивна усвідомленість» (0,511). Отже, посилення соціально-значущої мотивації, пов'язаної з переважанням суспільних інтересів над особистими, вдосконалення законовідомості, громадянської свідомості та розуміння норм професійної діяльності, збільшення значущості морально-етичних цінностей, розвиток особистої соціальної відповідальності, що ґрунтується на моральному обов'язку та совісті та не залежить від зовнішніх оцінок, поєднуються зі зростанням самостійності й сумлінності у виконанні відповідальних справ та прагнення до їх виконання, й поглибленням розуміння стрижневого змісту відповідальності. Фактор 2 «Просоціальність відповідальності» охоплює 18,73% дисперсії та поєднує шкали «Просоціальна поведінка» (0,900), «Альтруїзм» (0,862), «Інтуїція в морально-етичній сфері» (0,817), «Альтруїстичні емоції» (0,763), «Готовність до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї» (0,722), «Усвідомлення та переживання відповідальності» (0,639), «Рефлексія на морально-етичні ситуації»

(-0,554). Тобто, зі зростанням схильності до просоціальної поведінки, зорієнтованої на не тільки на суспільство в цілому, але й на альтруїстично мотивовані захист, допомогу та підтримку конкретних людей, з посиленням альтруїзму та збагаченням альтруїстичних емоцій, удосконаленням здатності інтуїтивно розпізнавати морально-етичний контекст ситуації на ґрунті гуманістичних цінностей, етичних принципів та веління совісті, збільшується готовність до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї, більш глибокими стають усвідомленість відповідальності у соціальному й конкретно професійному контексті та її когнітивно-емоційне забарвлення, що, водночас, супроводжується інгібіцією здатності до рефлексії можливих моральних колізій, що виникають у діяльності та взаємодії, та перспектив вияву відповідальності. Фактор 3 «Міжособистісна забарвленість відповідальної поведінки» охоплює 16,08% дисперсії та складається з наступних шкал: «Професійно-соціальний аспект відповідальності» (0,812), «Компетентність в міжособистісних стосунках» (0,731), «Екстернальна соціальна відповідальність» (0,685), «Поведінково-результативний компонент відповідальності» (0,617), «Регуляторна екстернальність» (0,562), «Зміщення відповідальності» (0,523). Зміст третього фактору свідчить про взаємопосилення схильності до виявлення ініціативи й відповідальності у соціальних стосунках професійного характеру, впевненості у власній комунікативній компетентності, особистої соціальної відповідальності, зумовленої зовнішніми чинниками підвищення самооцінки та позитивізації іміджу, готовності здійснювати відповідальну поведінку у конкретних умовах професійної діяльності, що відбувається разом зі збільшенням схильності декларувати залежність від зовнішніх умов або тиску з боку авторитетів під час виконання відповідальних завдань або у ситуаціях етичних порушень. До 4 фактору «Емоційний ризик деформації відповідальності», який охоплює 12,17% дисперсії, входять такі шкали як «Емоційний компонент відповідальності» (0,807), «Труднощі особистісні» (0,736), «Емоційна астеничність» (0,674), «Дегуманізація» (0,593), «Рефлексія наслідків своїх дій» (-0,549). Таким чином, інтенсифікація переживань досліджуваних в ситуації виконання відповідальних завдань разом зі збільшенням залежності якості виконуваної відповідальної діяльності від емоційного стану супроводжується зростанням вираженості негативних емоцій та арефлексії змісту й наслідків власних дій, що поєднується з посиленням готовності відмовляти об'єктам власної неетичної поведінки у позитивних людських якостях. В цілому, у першій групі факторна структура утворена 10 складовими особистісної відповідальності, 5 складовими професійної відповідальності, 6 складовими моральної відповідальності та 6 — соціальної відповідальності, що відносно загальної кількості елементів факторної структури відповідно складає 37%, 19%, 22% та 22%.

У другій групі було визначено три фактори, котрі охоплюють 73,14% дисперсії. У цій групі фактор 1 «Відповідальність як ресурс професійної діяльності» охоплює 32,38% дисперсії та вміщує шкали: «Рефлексія наслідків своїх дій» (0,908), «Професійні норми» (0,872), «Рефлексія на морально-етичні ситуації» (0,849), «Когнітивний компонент професійної відповідальності» (0,826),

«Самоконтроль та саморегуляція в роботі» (0,790), «Когнітивна усвідомленість» (0,754), «Регуляторна інтернальність» (0,732), «Поведінково-результативний компонент відповідальності» (0,715), «Екстернальна соціальна відповідальність» (0,681), «Відповідальність у міжособистісних стосунках» (0,609), «Прагнення мотиваційно-смилові» (0,573), «Професійно-процесуальний аспект відповідальності» (0,541). Змістовне наповнення першого фактору відбиває взаємопосилення здатності до аналізу й усвідомлення змісту та наслідків власних дій, а також моральних обставин реалізації професійних дій, перешкод та перспектив вияву відповідальності, готовності до виконання діяльності відповідно норм закону й службових інструкцій та прийняття їх необхідності, усвідомлення стрижневого змісту, сутності і необхідності відповідальності та умов її реалізації, прагнення бути відповідальним, щоб не підводити колег, здатності до самоконтролю та автономної саморегуляції професійної діяльності, готовності та навичок до забезпечення умов і засобів професійної діяльності, її доведення до отримання результату, орієнтації на підтримання власного позитивного іміджу, схильності приймати на себе відповідальність за розгорнення різних варіантів міжособистісних стосунків. Фактор 2 «Відповідальність як ресурс життєдіяльності» охоплює 22,08% дисперсії та складається з наступних шкал: «Продуктивність суб'єктна» (0,839), «Прагматична соціальна відповідальність» (0,816), «Мотивація егоцентрична» (0,797), «Екзистенційний аспект відповідальності» (0,765), «Інтернальність у сімейних стосунках» (0,742), «Ініціативність» (0,703), «Динамічна ергічність» (0,692), «Інструментально-стильові прагнення» (0,684), «Самоактуалізація та компетентність у роботі» (0,588). Отже, разом з актуалізацією суб'єктної зацікавленості та особисто значущої мотивації у якісному виконання та завершенні відповідальних справ, зростанням особистої соціальної відповідальності, що ґрунтується на отриманні вигоди в результаті соціально відповідальної поведінки, поглибленням відповідального ставлення до власного життя та сімейних стосунків, більш вираженими стають прагнення здійснювати професійну діяльність найбільш ефективним шляхом, залишаючись у межах професійних вимог, налаштованість на виконання відповідальних завдань, самостійність та сумлінність у їх виконанні, бажання підвищувати рівень професійної компетентності. До складу 3 фактору «Локус деструкції відповідальності», що охоплює 18,68% дисперсії, увійшли шкали «Інтернальність у галузі невдач» (0,743), «Труднощі операційні» (0,700), «Законосвідомість» (0,677), «Атрибуція провини» (0,619), «Морально-етичні цінності» (0,566), «Просоціальна поведінка» (-0,566), «Альтруїзм» (-0,524). Таким чином, зростання схильності відчувати відповідальність за невдачі, підвищення рівня законсвідомості та значущості морально-етичних цінностей, разом із посиленням операційних труднощів у виконанні відповідальних завдань, супроводжується актуалізацією тенденції посилатися на провокацію з боку об'єкта власних неетичних дій, інгібіцією альтруїзму та спрямованості на просоціальну поведінку. У цій групі факторна структура в цілому утворена 12 складовими особистісної відповідальності, 7 складовими професійної відповідальності, 4 складовими моральної відповідальності та 5 — соціальної

відповідальності, що відносно загальної кількості елементів факторної структури відповідно складає 43%, 25%, 14% та 18%.

Результати факторного аналізу свідчать про взаємодію особистісної, професійної, моральної та соціальної відповідальності в обох групах працівників поліції та «переплетеність» їх складових у єдиному інтегрованому просторі відповідальності, що, на нашу думку, емпірично обґрунтовує поняття особистісно-професійної відповідальності. Водночас, факторні структури, отримані у першій та другій групах відрізняються за своїм змістом, відповідно до якого перша група характеризується просоціально - емоційним типом особистісно-професійної відповідальності, тоді як для другої групи характерним виявився прагматично-рефлексивний тип особистісно-професійної відповідальності.

Необхідність деталізації психологічного змісту цих типів особистісно-професійної відповідальності та визначення їх особливостей обумовила наступні дослідницькі завдання нашого дослідження.

У дослідженні структурно-функціональних компонентів особистісної відповідальності, вірогідно більші показники зафіксовані у першій групі на відміну від другої за гармонійними складовими мотиваційного компоненту «Мотивація соціоцентрична» ($23,51 \pm 0,65$ та $21,36 \pm 0,45$), при $t = 2,72$, $p \leq 0,01$ та когнітивного компоненту «Когнітивна усвідомленість» ($23,38 \pm 0,81$ та $21,25 \pm 0,66$; $t = 2,04$, $p \leq 0,05$). Порівняно з першою групою, у другій вірогідно більші показники встановлені за гармонійними складовими динамічного компоненту «Динамічна ергічність» ($26,91 \pm 0,96$ та $23,39 \pm 1,10$, при $t = 2,41$, $p \leq 0,05$) та регуляторного компоненту «Регуляторна інтернальність» ($25,39 \pm 0,50$ та $23,02 \pm 0,64$, при $t = 2,92$, $p \leq 0,001$), а також, за агармонійними складовими мотиваційного компоненту «Мотивація егоцентрична» ($18,01 \pm 0,87$ та $15,14 \pm 0,73$; $t = 2,53$, $p \leq 0,05$) та результативного компоненту «Продуктивність суб'єктна» ($24,68 \pm 0,52$ та $23,08 \pm 0,39$, при $t = 2,46$, $p \leq 0,05$). Можливість поглиблено розглянути особливості особистісної відповідальності поліцейських було нами реалізовано шляхом аналізу ступеня гармонійності її компонентів. Було виявлено, що у динамічному компоненті переважання ергічності над аергічністю у другій групі є вірогідно більшим ($10,25 \pm 0,12$ та $5,63 \pm 0,41$), при $t = 10,81$, $p \leq 0,001$, у мотиваційному компоненті встановлено вірогідно більше переважання соціоцентричності над егоцентричністю у першій групі ($8,37 \pm 0,09$ та $3,35 \pm 0,42$) при $t = 11,69$, $p \leq 0,001$, в емоційному компоненті стенична емоційність істотно переважає астеничну емоційність у другій групі ($6,40 \pm 0,30$ та $3,37 \pm 0,06$), при $t = 9,90$, $p \leq 0,001$.

У дослідженні локалізації суб'єктивного контролю як форми особистісної атрибуції відповідальності було визначено, що представники першої групи, на відміну від другої, є менш схильними вважати самих себе джерелом власних невдач ($4,37 \pm 0,29$ та $5,22 \pm 0,18$, при $t = 2,49$, $p \leq 0,05$), демонструють вірогідно менший показник схильності до самозвинувачення ($-0,52 \pm 0,30$ та $0,56 \pm 0,22$; $t = 2,90$, $p \leq 0,001$), виявляють більшу інтернальність у професійно-соціальному аспекті ($4,97 \pm 0,22$ та $4,31 \pm 0,14$; $t = 2,53$, $p \leq 0,01$). Респонденти першої групи, у порівнянні з другою, вважають себе більш компетентними у міжособистісних

стосунках ($5,98 \pm 0,18$ та $5,50 \pm 0,13$, $t = 2,16$, $p \leq 0,05$), більшу відповідальність в яких виявляють досліджувані другої групи ($4,83 \pm 0,16$ та $4,37 \pm 0,15$, $t = 2,10$, $p \leq 0,05$), котрі, водночас, більш схильні приймати на себе відповідальність за події у їх сімейному житті ($4,17 \pm 0,19$ та $4,85 \pm 0,24$, при $t = 2,22$, $p \leq 0,05$).

Далі нами були встановлено відмінності між першою та другою групами за низкою складових професійної відповідальності (табл. 1).

Таблиця 1 – Показники професійної відповідальності поліцейських ($M \pm m$)

Шкали	1 група	2 група	t	p
Усвідомлення і переживання відповідальності	$7,36 \pm 0,23$	$6,75 \pm 0,19$	2,04	0,05
Самоактуалізація та компетентність в роботі	$6,51 \pm 0,62$	$6,63 \pm 0,36$	0,17	-
Самоконтроль і самоорганізація в роботі	$7,04 \pm 0,27$	$7,89 \pm 0,17$	2,66	0,01
Професійні норми	$7,90 \pm 0,14$	$8,27 \pm 0,41$	0,85	-
Просоціальна поведінка	$8,28 \pm 0,29$	$7,67 \pm 0,09$	2,01	0,05
Ініціативність в роботі	$6,85 \pm 0,20$	$7,78 \pm 0,41$	2,04	0,05

Отже, представники першої групи характеризуються більш глибокою усвідомленістю відповідальності як за здійснені, так і за невиконані дії, у масштабах суспільства в цілому та у конкретній діяльності, котра розуміється як соціально та суб'єктивно значуща, а її результат, відповідно до ступеня сумлінності, успішності та якості виконання, породжує емоційні оцінки різного знаку, що визначає когнітивно-емоційне забарвлення цієї складової професійної відповідальності. Крім того, досліджувані першої групи виявилися більш зорієнтованими на просоціальну поведінку, котра спрямована на підтримання благополуччя не тільки соціуму в цілому, але й передбачає альтруїстично мотивовані захист, допомогу та підтримку конкретних людей. Зміст отриманих відмінностей свідчить про більш досконалу здатність респондентів другої групи до планування й прогнозу здійснюваної діяльності, оцінювання її вірогідних результатів, корекції та контролю дій відповідно очікуваному зразку або наявному стандарту, що виступає критерієм якісного виконання професійної діяльності. Також, досліджувані цієї групи більш притаманним є прагнення, залишаючись у нормативних межах, що окреслює професійна діяльність, й не порушуючи норми й професійні вимоги до засобів вирішення ситуації, конструювати та реалізовувати більш оптимальні й ефективні алгоритми вирішення тих завдань, що постають у професійній діяльності.

Було встановлено, що у першій групі загальний показник професійної відповідальності дорівнює $7,33 \pm 0,29$, у другій - $7,50 \pm 0,27$. Математико-

статистичний аналіз довів, що відмінності між досліджуваними групами за цим показником не досягають рівня значущості ($t = 0,43$).

З метою більш детального вивчення професійної відповідальності поліцейських нами було досліджено когнітивний, емоційний та поведінково-результативний компоненти (табл. 2).

Таблиця 2 - Частота вияву рівнів когнітивного, емоційного та поведінково-результативного компонентів професійної відповідальності поліцейських (%)

Рівні	Когнітивний компонент		Емоційний компонент		Поведінково-результативний компонент	
	1 група	2 група	1 група	2 група	1 група	2 група
Високий	27,3	33,6	45,7	25,6	40,5	37,8
Середній	64,7	60,2	48,5	69,9	54,6	57,9
Низький	8,0	6,2	5,8	4,5	4,9	4,3

Було встановлено, що частота вияву високого рівня когнітивного компоненту професійної відповідальності у другій групі є вірогідно більшою у порівнянні з першою ($\varphi = 1,95$, $p \leq 0,05$), тоді як відмінності, отримані при порівнянні частки осіб із середнім та низьким рівнем вияву цього компоненту професійної відповідальності, рівня значущості не досягають. Високий рівень вияву емоційного компоненту професійної відповідальності вірогідно частіше виявляє себе у першій групі на відміну від другої ($\varphi = 5,92$, $p \leq 0,01$), в якій переважає середній рівень вияву цього компоненту ($\varphi = 6,13$, $p \leq 0,01$), за частотою вияву низького рівня емоційного компоненту професійної відповідальності перша та друга групи не різняться між собою. Було встановлено, що частота вияву високого рівня когнітивного компоненту професійної відповідальності у другій групі є вірогідно більшою у порівнянні з першою ($\varphi = 1,95$, $p \leq 0,05$), тоді як відмінності, отримані при порівнянні частки осіб із середнім та низьким рівнем вияву цього компоненту професійної відповідальності, рівня значущості не досягають. Високий рівень вияву емоційного компоненту професійної відповідальності вірогідно частіше виявляє себе у першій групі на відміну від другої ($\varphi = 5,92$, $p \leq 0,01$), в якій переважає середній рівень вияву цього компоненту ($\varphi = 6,13$, $p \leq 0,01$), за частотою вияву низького рівня емоційного компоненту професійної відповідальності перша та друга групи не різняться між собою.

Далі у другому розділі презентовано результати аналізу даних, отриманих у дослідженні особистісної та професійної відповідальності працівників поліції.

Вивчення соціальної відповідальності продемонструвало, що за шкалою «Альтруїзм» перша група ($33,19 \pm 0,74$), порівняно з другою ($30,22 \pm 0,62$), характеризується вірогідно більшими показниками, при $t = 3,08$, $p \leq 0,001$. Досліджувані різняться також за шкалою «Рефлексія наслідків своїх дій» - у другій групі показники за означеною шкалою виявилися вірогідно більшими у порівнянні із першою групою ($34,21 \pm 1,84$ та $28,15 \pm 1,67$; $t = 2,4$, $p \leq 0,05$). Щодо

загального показника соціальної відповідальності, вірогідні відмінності між першою ($168,40 \pm 5,49$) та другою ($176,79 \pm 5,38$) групами встановлені не були ($t = 0,09$). Тобто, незважаючи на подібність у вияві загальної соціальної відповідальності, представники першої та другої групи виявляють відмінності у ступені вираженості її структурних компонентів,

За даними методики «Опитувальник особистої соціальної відповідальності» (табл.3), представникам першої групи більш притаманною є інтернальна соціальна відповідальність, що пов'язана із очікуванням позитивних зрушень у різних сферах функціонування суспільства та альтруїстичною просоціальною поведінкою, й ґрунтується не тільки на прийнятті обов'язку, але й моральних зобов'язань, та визначає спрямованість на дії, обумовлені системою моральних цінностей, совістю, котрі самостійно регулюються суб'єктом незалежно від наявності зовнішніх спостерігачів. Це, за думкою науковців, за умови неузгодженості власної моральної оцінки ситуації та зовнішніх вимог чи законів може породжувати внутрішні конфлікти.

Таблиця 3 - Показники особистої соціальної відповідальності поліцейських ($M \pm m$)

Шкали	1 група	2 група	t	p
Екстернальна соціальна відповідальність	34,44±1,03	37,05±0,61	2,18	0,05
Інтернальна соціальна відповідальність	47,67±0,86	44,11±1,12	2,52	0,05
Прагматична соціальна відповідальність	19,38±1,42	24,23±1,19	2,62	0,01
Дистантна соціальна відповідальність	14,06±1,27	13,35±1,96	0,30	-

Екстернальна та прагматична соціальна відповідальність є більш характерними для представників другої групи, для яких набувають значущості соціальні координати у здійсненні ними відповідальної поведінки, зовнішньо одобрені дії, виконувані у межах нормативних вимог, формування позитивного іміджу в очах оточуючих, що, в цілому, забезпечує відчуття залученості у соціальні процеси в якості члена соціальної групи, важливої для функціонування суспільства, яке стимулює таку соціально-відповідальну поведінку.

У дослідженні морально-етичної відповідальності, результати якого надано у таблиці 4, було встановлено, що більш виражена спроможність інтуїтивно розпізнавати ціннісний контекст ситуації та орієнтуватися переважно на цінності гуманістичного змісту притаманна респондентам першої групи, що забезпечує більшу оперативність оцінювання ситуації та її морально-етичної специфіки, виступає чинником прийняття морального рішення та здійснення моральних, з точки зору суб'єкта, дій відповідно до його етичних принципів та веління совісті. Крім того, представники цієї групи характеризуються більшою вираженістю такої складової морально — етичної відповідальності як альтруїстичні почуття, сутність яких полягає у гуманістичному ставленні суб'єкта до інших людей та світу в цілому, яке передбачає вияв емпатії, чуйності, відкритості у стосунках тощо.

Таблиця 4 - Показники морально-етичної відповідальності поліцейських ($M \pm m$)

Шкали	1 група	2 група	t	p
Рефлексія на морально-етичні ситуації	2,30±0,18	2,98±0,27	2,10	0,05
Інтуїція в морально-етичній сфері	3,53±0,28	2,41±0,32	2,63	0,01
Екзистенційний аспект відповідальності	2,78±0,34	3,49±0,09	2,02	0,05
Альтруїстичні емоції	3,41±0,16	3,02±0,07	2,23	0,05
Морально-етичні цінності	3,06±0,51	2,84±0,46	0,32	-

Досліджувані другої групи відрізняються більшою спроможністю до аналізу моральних колізій у реалізації тих чи інших намірів у комунікативній взаємодії, більш розвинутою здатністю до аналізу перешкод у здійсненні відповідальних дій, форм та перспектив вияву відповідальності, що обумовлює обміркованість прийняття відповідальних рішень та здійснення відповідальної поведінки. Також, для цієї групи більш притаманною виявилася екзистенційна відповідальність, котра знаходить свій вираз у відповідальному ставленні суб'єкта до власного життя, усвідомлення його сенсу, у пошуку, формуванні й оновленні системи цінностей, які утворюють сенс життя, що, в цілому, забезпечує розвиток соціальної зрілості. Порівняння загальних показників морально-етичної відповідальності у першій ($15,08 \pm 1,47$) та у другій групах ($14,74 \pm 1,21$), не виявило вірогідних відмінностей між ними ($t = 0,18$). Отже, при однаковому рівні морально-етичної відповідальності, функціонування цього психологічного феномену у першій та другій групах забезпечується різним співвідношенням її компонентів.

Вивчення варіантів вияву відчуження моральної відповідальності виявило, що за шкалами «Зміщення відповідальності» та «Дегуманізація» показники у першій групі ($7,31 \pm 0,22$ та $10,66 \pm 0,27$) вірогідно перевищують показники за означеними шкалами, отримані у другій групі ($6,72 \pm 0,14$ та $9,13 \pm 0,42$), $t = 2,07$, $p \leq 0,05$ та $t = 3,06$, $p \leq 0,001$. Зміст отриманих відмінностей відбиває більшу схильність представників першої групи знаходити пояснення своєї поведінки у соціальному тиску, що здійснюють особи, наділені владними повноваженнями або більш авторитетні, що дозволяє суб'єкту мінімізувати власну ініціативу у здійсненні неетичних вчинків; більш виражену зорієнтованість респондентів цієї групи на сприйняття об'єктів своєї неетичної поведінки як таких, що втратили позитивні людські якості, щоби вивести їх поза межі суб'єктивного виміру гуманності. Друга група відрізняється від першої вірогідно більшими показниками за шкалою «Атрибуція провини» ($10,86 \pm 0,68$ та $8,77 \pm 0,58$), при $t = 2,34$, $p \leq 0,01$. Це є свідомством більш істотної тенденції при здійсненні суб'єктом неетичних вчинків вказувати на «провокауючу» ситуацію, в якій, в силу незалежних від нього обставин, він був змушений повести себе певним чином у відповідь на «провокацію» об'єкта неетичної поведінки.

Практичні рекомендації до змісту та організації програми розвитку особистісно-професійної відповідальності працівників поліції передбачають, що

така програма матиме наступні етапи реалізації: діагностичний, ознайомчий, технологічний (тренінговий), етап посттренінгового супроводу та етап прикінцевої діагностики. Втілювати зазначену програму доцільно на трьох рівнях: індивідуальному, груповому та організаційному. Індивідуальний рівень присвячений проблемам усвідомлення поліцейськими відповідальності і значимості своєї діяльності для благополуччя соціальної системи в цілому, проблемам самореалізації та самоактуалізації поліцейських в умовах несення служби, реалізації ініціативності, просоціальної поведінки, проблемам самоефективності і стресостійкості, ціннісно-смысловій сфері як детермінантам особистісно-професійної відповідальності працівників поліції. На груповому рівні відпрацьовуються питання відповідальності та злагожденості у спільному виконанні професійних завдань, проблеми дифузії професійної відповідальності, підвищення професійної мотивації та ефективності професійної взаємодії. Організаційний рівень психологічного супроводу працівників поліції має бути представленим заходами з відбору, атестації, ротачії та формування резерву кадрів в поліції. Запропоновані рекомендації спрямовані на розвиток і підтримку особистісно-професійної відповідальності працівників поліції шляхом удосконалення навичок управління стресом, підвищення і підтримки самоефективності, професійної мотивації, підвищення навичок ефективної взаємодії. Через роботу з керівним складом поліції опрацьовуються питання вдосконалення системи мотивації працівників поліції, ефективності професійної взаємодії, а також вдосконалення організаційних умов в діяльності працівників поліції.

ВИСНОВКИ

1. За результатами теоретичного аналізу визначено, що особливістю професійної відповідальності поліцейських є домінування її правового функціонування, що передбачає слідування особистості нормам права, необхідність відповідати за свої дії в рамках прийнятих законів. У семантичному просторі особистісно-професійної відповідальності працівників поліції як у фокусі, сходяться і перетинаються ключові питання професійної, соціальної, моральної та особистісної відповідальності. У роботі особистісно-професійну відповідальність працівника поліції розглянуто як інтегративну властивість особистості, мотивовану особливим ставленням до збереження правопорядку, пов'язану з готовністю особистості усвідомлено виконувати службові завдання відповідно до професійних, соціальних та моральних норм, а також відповідати за результати своїх дій перед законом, перед собою, перед суспільством.

2. Емпірично обґрунтовано поняття особистісно-професійної відповідальності поліцейських, факторна структура якої презентує взаємодію особистісної, професійної, моральної, соціальної відповідальності й взаємозалежність їх складових у єдиному інтегрованому просторі відповідальності, що є характерним для обох досліджуваних груп, тоді як змістовне наповнення факторних структур виявляє якісну своєрідність. Факторна структура, встановлена у першій групі, вміщує такі фактори як «Ідеалізований зміст відповідальності», «Просоціальність відповідальності», «Міжособистісна

забарвленість відповідальної поведінки» та «Емоційний ризик деформації відповідальності». У другій групі виявлена факторна структура представлена факторами «Відповідальність як ресурс професійної діяльності», «Відповідальність як ресурс життєдіяльності» та «Локус деструкції відповідальності». Змістовне наповнення емпірично виявлених факторних структур особистісно-професійної відповідальності визначає два її типи: просоціально-емоційний та прагматично-рефлексивний.

3. Доведено, що специфіка особистісної відповідальності емоційно-просоціального типу відбивається у більш вираженій соціально значущій мотивації, більш глибокому усвідомленні сенсу відповідальності, переважанні гармонійної складової у мотиваційному компоненті відповідальності, що знаходить свій вираз у домінуванні суспільних інтересів над особистими, а також, у більшій впевненості щодо власної комунікативної компетентності й більшій активності у міжособистісній взаємодії у професійному середовищі. Специфіка особистісної відповідальності прагматично-рефлексивного типу віддзеркалена у більшій самостійності у виконанні відповідальної діяльності, разом із більш істотною суб'єктивно значущою мотивацією й значущістю реалізації відповідальності як умови особистого благополуччя, у переважанні гармонійних складових у динамічному та емоційному компонентах, що розкривається у панівній ролі автономності та позитивної емоційної забарвленості відповідальності, більш вираженій відповідальності у міжособистісній взаємодії та у сімейних стосунках, у більшій схильності приймати відповідальність за негативні результати діяльності та вважати себе винними за це.

4. У дослідженні професійної відповідальності виявлено, що її специфіка у представників просоціально-емоційного типу виявляє себе у більшій схильності до просоціальної поведінки у суспільному вимірі та стосовно конкретних громадян, що передбачає їх альтруїстично мотивовані захист і підтримку, у більш вираженій когнітивно-емоційній забарвленості ставлення до професійної діяльності та її ролі у житті суспільства, а також, більш істотній частоті вияву високого рівня емоційного компоненту професійної відповідальності, котрий пов'язаний зі значною інтенсивністю переживання емоцій різного знаку в процесі реалізації відповідальних завдань. Для прагматично-рефлексивного типу характерними є більш розвинута здатність до планування професійної діяльності та передбачення й оцінювання її результатів, корекції та контролю здійснюваних дій, виражене прагнення до пошуку оптимальних, більш конструктивних і ефективних рішень професійних завдань, відповідно до вимог службової діяльності й нормативної регламентації. Для цього типу притаманною є більша частота вияву середнього рівня емоційного та високого рівня когнітивного компонентів професійної відповідальності, котрі відбивають помірну інтенсивність емоційних переживань щодо виконання професійної діяльності та глибоке усвідомлення сутності і необхідності відповідальності й розуміння власної здатності до виконання відповідальної діяльності та можливостях її реалізації, що надає ситуація.

5. У дослідженні соціальної та моральної відповідальності визначено, що характерними ознаками просоціально-емоційного типу виступають

альтруїстичність й альтруїстичні почуття, жертовність, пріоритетність інтересів інших людей, інтернальна спрямованість особистої соціальної відповідальності, обумовлена моральними зобов'язаннями, інтуїтивне розпізнання ціннісних контекстів ситуації й прийняття моральних рішень відповідно до власних етичних принципів і веління совісті, та, разом з цим, схильність з метою мінімізації власної ініціативи у здійсненні неетичних вчинків пояснювати їх соціальним тиском, та виводити об'єкти своєї неетичної поведінки поза межі суб'єктивного виміру гуманності, відмовляючи їм у позитивних людських якостях. Особливості прагматично-рефлексивного типу респондовані такими ознаками як схильність до аналізу й усвідомлення змісту та наслідків власних дій, моральних колізій у реалізації тих чи інших намірів у міжособистісній взаємодії, перешкод у здійсненні відповідальних дій, здатність до рефлексії не тільки наявної ситуації, але й минулого досвіду та перспектив вияву відповідальності, відповідальне ставлення до власного життя, екстернальна та прагматична спрямованість особистої соціальної відповідальності, котрі обумовлюють суб'єктивну значущість позитивної соціальної оцінки виконуваної діяльності та власного іміджу, та, водночас, тенденція пояснювати вимушеність власних неетичних дій «провокуючою» ситуацією з боку об'єкта неетичної поведінки.

6. Запропоновано практичні рекомендації щодо формування особистісно-професійної відповідальності працівників поліцейських підрозділів, які ґрунтуються на техніках підтримки професійної мотивації, самоактуалізації, розвитку навичок управління стресом, саморегуляції, самоконтролю, підтримки ефективної професійної взаємодії тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, опубліковані у фахових виданнях:

1.1. Соколов О. А. Соціальні уявлення поліцейських як складова їх особистісно-професійної відповідальності. *Габітус*. 2020. Вип.12, т.1. С. 229 - 233.

1.2. Соколов О. А. Гармонійна та негармонійна відповідальність працівників патрульної поліції. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 5, т.1. С. 228 - 231.

1.3. Соколов О. А. Специфіка локалізації суб'єктивного контролю як форми атрибуції відповідальності у патрульних поліцейських з різним стажем професійної діяльності. *Габітус*. 2018. Вип. 7. С. 111 - 114.

1.4. Соколов О. А. Структура відповідальності патрульних поліцейських з різним стажем професійної діяльності. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 6, т.2. С. 208 - 211.

1.5. Соколов О. А. Феномен відповідальності у зарубіжних наукових студіях. *Габітус*. 2020. Вип. 13, т.1. С. 189 - 195.

2. Наукові праці апробаційного характеру:

2.1. Соколов О. А. Проблема морального відчуження у контексті професійної відповідальності поліцейських. *Сучасний стан психологічного*

забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 21 листопада 2014 р.). Харків, НА НГУ. 2014. С.241-244.

2.2. Соколов О. А., Калюжний М. Г., Яреценко О. А. Перспективи використання навчально-тренувальних ситуаційних завдань у спеціальній підготовці поліцейських. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України. Збірник наукових праць Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2019. С. 230-233.

2.3. Соколов О. А., Колісніченко В. В. До характеристики функціонально-визначального компонента професійної готовності працівника поліції. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України. Збірник наукових праць Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2019. С. 131-134.

2.4. Соколов О. А. Соціальні та моральні аспекти відповідальності працівників поліції. *Соціально-психологічне забезпечення діяльності сил безпеки та оборони України* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., 17 квітня 2020 р. Харків: НА НГУ. 2020. С.170-173.

2.5. Соколов О. А. Особистісно-професійна відповідальність поліцейських: поняття та структура. *Особистість, суспільство, закон: тези учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (24 квіт. 2020 р., м. Харків, Україна) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ.* Харків, 2020. С. 296-299.

2.6. Соколов О. А., Специфіка особистісно-професійної відповідальності патрульних поліцейських з різним стажем професійної діяльності. *Шлях успіху і перспективи розвитку.* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції до 26-річчя Харківського національного університету внутрішніх справ (20 листопада 2020 року, м. Харків). С. 475 – 478.

2.7. Соколов О. А. Дослідження модельних характеристик морфофункціональної підготовленості курсантів Харківського національного університету внутрішніх справ, які займаються службово-прикладних видами багатоборств. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України. Збірник наукових праць Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2020. С. 108-111.

АНОТАЦІЯ

Соколов О.А. «Особливості особистісно-професійної відповідальності поліцейських». – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2021.

В дисертації здійснено теоретичний аналіз та емпіричне вивчення проблеми особистісно-професійної відповідальності працівників поліції. Сформульовано низку нових положень і висновків, окремі положення уточнено й доповнено, а саме: вперше особистісно-професійну відповідальність працівника поліції розглянуто як інтегративну властивість особистості, мотивовану особливим

ставленням до збереження правопорядку, пов'язану з готовністю особистості усвідомлено виконувати службові завдання відповідно до професійних, соціальних та моральних норм, а також відповідати за результати своїх дій перед законом, перед собою, перед суспільством. Теоретично обґрунтовано і емпірично доведено, що особистісно-професійна відповідальність працівників поліції являє собою констеляцію особистісного, професійного, морального та соціального вимірів відповідальності; визначено факторну структуру особистісно-професійної відповідальності працівників поліції; виявлено специфіку особистої соціальної відповідальності та відчуження моральної відповідальності у поліцейських; удосконалено теоретико-психологічні та методологічні підходи до можливостей діагностики відповідальності у поліцейських; набули подальшого розвитку положення щодо розуміння психологічного змісту та специфіки феномену відповідальності у сучасній юридичній психології.

Ключові слова: особистісно-професійна відповідальність, працівники поліції, соціальна відповідальність, особистісна відповідальність, професійна відповідальність, моральна відповідальність, відчуження моральної відповідальності.

АННОТАЦІЯ

Соколов А.А. «Особенности личностно-профессиональной ответственности полицейских». - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.06 - юридическая психология. Харьковский национальный университет внутренних дел. Харьков, 2021.

В диссертации осуществлен теоретический анализ и эмпирическое изучение проблемы личностно-профессиональной ответственности сотрудников полиции. Сформулирован ряд новых положений и выводов, отдельные положения уточнены и дополнены, а именно: впервые личностно-профессиональную ответственность работника полиции рассмотрено как интегративное свойство личности, мотивированное особым отношением к защите правопорядка, связанное с готовностью личности осознанно выполнять служебные задачи в соответствии с профессиональными, социальными и моральными нормами, а также отвечать за результаты своих действий перед законом, перед собой, перед обществом. Теоретически обосновано и эмпирически доказано, что личностно-профессиональная ответственность работников полиции представляет собой констеляцию личностного, профессионального, нравственного и социального измерений ответственности; определена факторная структура личностно-профессиональной ответственности сотрудников полиции; выявлена специфика личной социальной ответственности и отчуждения моральной ответственности у полицейских; усовершенствованы теоретико-психологические и методологические подходы к возможностям диагностики ответственности у полицейских; получили дальнейшее развитие положения, касающиеся понимания психологического содержания и специфики феномена ответственности в современной юридической психологии.

Ключевые слова: личностно-профессиональная ответственность, работники полиции, социальная ответственность, личностная ответственность,

профессиональная ответственность, моральная ответственность, отчуждение моральной ответственности.

SUMMARY

Sokolov O.A. Features of personal-professional responsibility of police officers.
- Manuscript.

The dissertation for obtaining the scientific degree of Candidate of Psychological Sciences in specialty 19.00.06 - Juridical Psychology. Kharkiv National University of Internal Affairs. Kharkiv, 2021.

In the dissertation it is theoretically substantiated that the feature of professional responsibility of police officers is the dominance of its legal functioning, which implies the individual's adherence to the rule of law, the need to be responsible for their actions within the adopted laws. In the semantic space of personal - professional responsibility of police officers as in focus, the key issues of professional, social, moral and personal responsibility converge and intersect. In the work, the personal - professional responsibility of a police officer is considered as a system-forming quality of personality, which is specified in that it is a responsibility not only to society and the law (external), but also the responsibility of the police (internal) for the process and result of policing, which is characterized by strict legal regulations. The concept of personal - professional responsibility of police officers is empirically substantiated, the factor structure of which presents the interaction of personal, professional, moral, social responsibility and interdependence of their components in a single integrated space of responsibility, which is characteristic of both groups, while the content of factor structures. The factor structure established in the first group includes such factors as "Idealized content of responsibility", "Prosociality of responsibility", "Interpersonal color of responsible behavior" and "Emotional risk of deformation of responsibility". In the second group, the identified factor structure is represented by the factors "Responsibility as a resource of professional activity", "Responsibility as a resource of life" and "Locus of destruction of responsibility". The content of empirically identified factor structures of personal - professional responsibility determines its two types: prosocial-emotional and pragmatic-reflexive. It is proved that the specificity of personal responsibility of emotional-prosocial type is reflected in a more pronounced socially significant motivation, deeper awareness of the meaning of responsibility, the predominance of the harmonious component in the motivational component of responsibility, which is expressed in the dominance of public interests over personal and greater confidence in their own communicative competence and greater activity in interpersonal interaction in a professional environment. The specificity of personal responsibility of the pragmatic-reflexive type is reflected in greater independence in performing responsible activities, together with more significant subjectively significant motivation and significance of responsibility as a condition of personal well-being, in the predominance of harmonious components in the dynamic and emotional components, positive emotional coloration of responsibility, more pronounced responsibility in interpersonal interaction and family relationships, a greater tendency to take responsibility for negative performance and feel guilty about it. The study of professional responsibility found that its specificity in prosocial-emotional type manifests itself in a greater propensity for prosocial behavior in

the social dimension and in relation to individual citizens, which provides their altruistically motivated protection and support, in a more pronounced cognitive-emotional attitude to professional activity and its role in society, as well as a more significant frequency of manifestation of a high level of emotional component of professional responsibility, which is associated with a significant intensity of emotions of different signs in the implementation of responsible tasks. The pragmatic-reflexive type is characterized by a more developed ability to plan professional activities and anticipate and evaluate its results, correction and control of actions, a strong desire to find optimal, more constructive and effective solutions to professional problems, in accordance with the requirements of official activities and regulations. This type is characterized by a higher frequency of medium and high levels of cognitive components of professional responsibility, which reflect the moderate intensity of emotional experiences of professional activity and a deep awareness of the nature and necessity of responsibility and understanding of their ability to perform responsible activities and opportunities for its implementation. provides the situation. In the study of social and moral responsibility it is determined that the characteristic features of the prosocial-emotional type are altruistic and altruistic feelings, sacrifice, priority of other people's interests, internal orientation of personal social responsibility due to moral obligations, intuitive recognition of value contexts, decisions in accordance with their own ethical principles and dictates of conscience, and, at the same time, the tendency to minimize their own initiative in committing unethical acts to explain their social pressure, and take the objects of their unethical behavior beyond the subjective dimension of humanity, denying them positive human qualities. Features of the pragmatic-reflexive type are answered by such features as the tendency to analyze and understand the content and consequences of their own actions, moral conflicts in the implementation of certain intentions in interpersonal interaction, obstacles to responsible action, the ability to reflect not only the current situation but also past experience and perspectives of responsibility, responsible attitude to one's own life, external and pragmatic orientation of personal social responsibility, which determine the subjective significance of a positive social assessment of activities and one's own image, and, at the same time, the tendency to explain compulsion of one's unethical actions by "provocative" behavior of the object of unethical behavior. The author offers practical recommendations for the formation of personal and professional responsibility of police officers, which are based on techniques to support professional motivation, self-actualization, development of stress management skills, self-regulation, self-control, support for effective professional interaction, etc.

Key words: personal - professional responsibility, police officers, social responsibility, personal responsibility, professional responsibility, moral responsibility, moral disengagement.